

Boekenbon Betoog

Bij de uitreiking van de Boekenbon Literatuurprijs 2022 op 10 november 2022 in de Grote of Sint Jacobskerk in Den Haag werd voor het eerst het Boekenbon Betoog uitgesproken. Jaarlijks wordt een relevante spreker benaderd om een eigenzinnige visie te geven op het belang van literatuur in onze samenleving en de actualiteit in het letterenveld. De heer Guy Verhofstadt, lid van het Europees Parlement voor Renew Europe, voormalig premier van België en juryvoorzitter, nam de eerste editie van het Boekenbon Betoog voor zijn rekening. Dit is de volledige tekst van zijn Boekenbon Betoog. De uitgesproken tekst kan afwijken van dit document.

Een open samenleving kan niet zonder kunst

Enkele maanden geleden werden de schrijver Salman Rushdie meerdere, levensbedreigende steekwonden toegebracht tijdens een literair event in New York. Hij overleeft, fysiek zwaargehavend maar met het moreel, voor zover we weten, onaangetast. Dat Rushdie alsnog, na al die jaren, slachtoffer werd van de fatwa die meer dan twintig jaar geleden door de Iraanse Ayatollah Khomeini over hem werd afgekondigd, zegt veel over het tijdperk waarin we leven.

77 jaar na Jalta en de aanvang van de koude oorlog en 33 jaar na de val van de Muur van Berlijn en de ogenschijnlijke triomf van de liberale democratie, zijn we sinds 24 februari van dit jaar beland in een geheel nieuw tijdsgewricht. “A New Age of Empires” noem ik het. Een brutale, onzekere wereld van elkaar beconcurrerende, vijandige blokken en werelden: China, India, de Verenigde Staten, Rusland, Iran. Behalve de VS zijn het stuk voor stuk autocratieën, of zoals India electorale democratieën die goed op weg zijn om autocratieën te worden. En ook van de VS kunnen we allerminst zeker zijn.

Hoe dan ook, in 2012 leefde bijna de helft van de wereldbevolking in landen die als vrij konden worden bestempeld. Vandaag is dit geslonken tot 20%. Met andere woorden, slechts een kleine minderheid woont vandaag in een liberale democratie, voornamelijk in Amerika en Europa. En ook die burgers zijn niet langer veilig. Niet in Polen. Niet in Hongarije. Ook niet in dit land hier, waar complotpoliticus Baudet de democratisch verkozen volksvertegenwoordigers “reptielen” kan noemen.

Maar het aantal autocratische regimes neemt niet alleen toe, hun acties worden ook almaar driester. Die zijn al lang niet meer beperkt tot het indoctrineren van de bevolking of het uitschakelen van politieke tegenstrevers. Steeds vaker worden ngo's en journalisten geïdoleerd die worden weggezet als "volksvreemde elementen" of "door het buitenland gesponsorde terroristische organisaties". In Rusland werd zelfs Memoriaal, een alom gerespecteerde burgerbeweging die sinds het uiteenvallen van de Sovjet-Unie een gezicht probeert te geven aan de miljoenen slachtoffers van de Stalinterreur, gebrandmerkt als "foreign agent" en buiten de wet geplaatst.

Tot voor kort kon je nog de naïeve gedachte koesteren dat academici, kunstenaars of schrijvers de dans wel zouden ontspringen. De wetenschappelijke en culturele elite als uithangbord, als propaganda weet je wel. Maar ook dat blijkt een illusie. Juist auteurs en artiesten komen de voorbije jaren steeds meer en meer in het oog van de storm terecht, en dat niet zozeer om wat ze schrijven of om wat ze denken, maar om "wat ze zijn" of beter om "wie ze zijn".

Schrijven, componeren of schilderen of tekenen zijn bij uitstek vrije bezigheden, individuele uitingen van pure creativiteit die ontsnappen aan strakke opgelegde regels en die op die manier nieuwe eigen originele werelden creëren. Iets wat elke autocratie van nature veracht en vreest. De artistieke vrijheid is het laatste bastion dat moet ingenomen worden daar Kunst de ultieme boei is die de open samenleving nog kan redden. Haar uitschakelen of minstens aan banden leggen, houdt de verzekering in dat geen verzet nog zinvol of mogelijk is.

Ondanks de titel is "De Duivelsverzen" geen anti-religieus pamflet en is Salman Rushdie al zeker geen atheïstisch prediker. Zijn oeuvre is allesbehalve geschreven vanuit -ismen of anti's. Hij is bij uitstek een verhalenverteller, verhalen met meerdere lagen, meerstemmig, multicultureel, mooi menselijk. De bedenker van 'imaginary homelands', zoals hij ze zelf noemt. Verbeelde werelden waarin hij ooit geleefd heeft, of zou kunnen leven. En het is juist die ongrijpbaarheid die hem zijn leven lang die fatwa en de vrijheid gekost heeft, en op een haar na, dat leven zelf. Dát is wat echt wringt voor het onmenselijke, ontmenselijkende Iraanse regime, dat eist dat er maar één thuisland is, één verhaal, één lezing van de collectieve herinnering, één goddelijke beleving. De juiste. De hunne.

Die koppige weigering om slechts één religie, één waarheid, één norm te omarmen, is ook de dieperliggende motivatie achter het werk van de Chinese beeldkunstenaar Ai Weiwei'. In 1995 publiceerde hij een reeks foto's in "Dropping a Han Dynasty Urn". Nog meer dan het openlijk leveren van kritiek op de Chinese Communistische partij, was de vernieling van die eeuwenoude vaas uit de Han dynastie, de reden waarom hij in onmin geraakte met het regime en uiteindelijk in 2015 verbannen werd. Hij, die zoals hij in zijn recente autobiografie "1000 jaar vreugde en verdriet" optekent, een erkend en gerespecteerd kunstenaar was in zijn vaderland, de bedenker van het Vogelneststadion voor de Olympische spelen van 2008, waarmee het regime zich van haar beste kant liet zien, de zoon van de alom geprezen Ai

Queng, de grootste Chinese dichter van de twintigste eeuw, gerehabiliteerd onder Deng Xiao Ping na de Culturele Revolutie. Maar niemand is veilig in een autocratie, ook een wereldwijd gerespecteerd kunstenaar als AiWeiwei niet. Ook het Chinese staatsbestel aanvaardt maar één lezing, één waarheid. En daarin past geen kritiek, geen ironie, geen twijfelende vrijdenkerij en al zeker geen symbolische vernietiging van Han.

'Remembering', een werk over de vergeten slachtoffers van de aardbeving in Sichuan in datzelfde jaar, was de spreekwoordelijke druppel die de emmer deed overlopen. Want in een autocratie is zelfs het herinneren een daad van verzet—zelfs de herinnering aan duizenden dode kinderen, hun veelkleurige rugzakjes in het grijsbruine puin. Nee, laat me dat omkeren: herinneren is een bedreiging, een bevochten menselijkheid waartegen zo'n regime zelf zich wel móét verzetten, met hand en tand.

Andrej Koerkov (Oekraïner en schrijvend in het Russisch) is wellicht de auteur die het best ontleedt waar het in elke autocratie om draait. Verplichte leesstof voor al wie zich vandaag verwondert over de algemene verdwazing in Rusland. Over de blinde aanvaarding van een corrupt regime dat slechts oorlog en doodslag predikt. 'The once terrible was now commonplace', schrijft Koerkov in de "Death and the Penguin" dat 25 jaar geleden verscheen, "meaning that people accepted it as the norm and went on living, instead of getting needlessly agitated. For them, the main thing was still to live, come what might."

Leven in post-Sovjet Oekraïne was leven als een pinguïn die uit zijn groep en leefomgeving gerukt is, uit zijn element en zonder mogelijkheid tot communiceren. Bijna menselijk, met een menselijk hart zelfs, maar in zichzelf opgesloten, overlevend, 'come what might'. Die fragmentatie, die isolatie, is een noodzakelijke voorwaarde voor autoritaire regimes. Alleen als mensen de aansluiting met hun omgeving missen. Met wat aan hen vooraf is gegaan en nog kan komen. Met wat hen zelf volwaardig mens maakt en de optelsom daarvan een maatschappij. Dan zijn ze vatbaar voor dat éne verhaal dat in een autocratie van bovenaf wordt opgelegd.

Koerkov, schrijvend in de traditie van Bulgakov, wordt uiteraard gecensureerd en weggezet als vijand in Rusland. Niet zozeer omdat hij Oekraïner is, maar net omdat hij in het Russisch schrijft en precies in die taal weet te ontrafelen hoe Poetin's autocratie, en in feite alle autocratieën, te werk gaan. Waarom op enkele uitzonderingen na, de Russen zich neerleggen bij het opgesloten overleven, bij de veiligheid van de gevangenis.

Rushdie, AiWeiWei en Koerkov, drie schrijvers-kunstenaars die drie autocratische regimes fileren en een spiegel voorhouden: religieus obscurantisme in Iran, brutale staats-onderdrukking in China, terreur en corruptie in Rusland. Alle drie betalen ze er de prijs voor: de eerste door terreur, de tweede door verbanning, de derde door verzwijging. Maar geen van de drie lijkt anders te kunnen. Het schrijven is sterker dan hen. En door te blijven schrijven, blijven ze verder diepe connecties oproepen met anderen, gaan ze voort met het

creëren van ingebeelde levens, oefenen ze alzo in mededogen en scheppen ze opnieuw normen en waarden in ruimtes en samenlevingen die geen normen en waarden meer kennen. Zoals Baal in de Duivelsverzen opmerkt: 'A poet's work is to name the unnameable, to point at frauds, to take sides, start arguments, shape the world and stop it from going to sleep.'

Maar, en dat is de andere zijde van de medaille die ik wil belichten, moeten dichters meer zijn dan de luis in de pels, meer dan het laatste lichtbaken vooraleer het zwart van de nacht ons definitief overvalt? Moeten schrijvers, dichters, kunstenaars ook daadwerkelijk zelf het politieke heft in handen nemen? Te vuur en te zwaard tegen de opkomende autocratieën ten strijde trekken? Zoals Vaclav Havel deed. Of Disraeli, van wie werd gezegd dat alle collega-politici hem een schitterend schrijver vonden, en alle schrijvers hem een groot politicus vonden. Maar nooit samen of tegelijk. Of Winston Churchill die voor zijn redevoeringen ooit de Nobelprijs literatuur kreeg. Maar zelfs dat maakt van Churchill nog geen schrijver.

Alles op de keper beschouwd, is de doorsnede tussen politiek en schrijverschap een adembenemend eenzame plek. En vooral een heel onvruchtbare plek. Want zij die het echt probeerden, verloren meestal het schrijverschap of hadden het althans extreem moeilijk om na hun mislukking ooit hun oorspronkelijke roeping terug op te nemen. In zekere zin doodt de politiek het schrijverschap.

Dat overkwam althans Mario Vargas Llosa's die ooit een gooi deed naar het Presidentschap van Peru. Maanden, misschien was het wel meer dan een jaar schreef hij niets. Op een klein verrukkelijk erotisch verhaal na 'De lof van de stiefmoeder' dat hij neerpande eenzaam op zijn hotelkamer tussen twee verkiezingsmeetings in. Hij had 'De vis in het water' nodig, een uitgesponnen politieke autobiografie, om terug boven water te komen. Een boek dat leest als de kroniek van een aangekondigde mislukking, onluisterend in zijn hopeloosheid. De vraag van bij de aanvang luidt, wie eerst onderuit gaat: de politicus of de schrijver. Ik was Eerste Minister toen ik het las en had haast medelijden met hem als politicus—wat gezien de politieke complexiteit van mijn eigen land toch wel een opmerkelijk gevoel was. Maar het echte drama was wat het met hem als schrijver deed. De loskoppeling van mens en politicus in De Vis en het Water – beide werelden worden er naast elkaar beschreven – ging uiteindelijk haast volledig ten koste van de eerste, de schrijver. Het heeft Vargas Llosa jaren gekost om zijn schrijversziel terug te winnen. Je voelt hem via zijn autobiografie de politiek van zich afschrijven, de politiek verwerken door middel van literair exorcisme a.h.w. Pas nadien kwam hij ermee in het reine en kon hij opnieuw schrijver worden. Enkele van Vargas Llosa's beste werken moesten nog komen.

Maar niet iedereen verging het zo goed als Vargas Llosa. André Malraux bijvoorbeeld betaalde als schrijver zijn politiek leven heel duur. De politieke tijden dwongen hem steeds dichterbij politieke stellingnames, politieke actie, politiek verzet, politiek tout court... en verwijderden hem steeds meer van het schrijverschap. Kolonialisme, burgeroorlog en wereldbrand sleepten hem mee. Hij bleef ook nadien een inzichtelijk toeschouwer van cultuur en geschiedenis, maar het dragen van politieke verantwoordelijkheid botte de fijngevoeligheid af waarvan zijn vooroorlogse romans zo doordrongen waren.

Maar het meest opmerkelijke geval van politieke zelfverminking is ongetwijfeld Gabriele d'Annunzio, de grote romantische dichter, de lieveling van literair Italië die de aartsengel van het fascisme zou worden. Met de hooggevoeligheid van een groot kunstenaar en een talent voor zelfpromotie dat ook de politicus dient, wist hij zich tot de avant garde van niet alleen artistiek maar ook politiek Italië op te werpen. Maar als snel bleek dat een natie of de politiek zich niet laat berijden zoals zijn paarden of vliegtuigen. Zijn *Impresa di Fiume* werd een toonbeeld van theateraal en noodlottig avonturisme. Zijn vorm van sensualiteit en uitbundigheid stortten zijn project de dieperik in—van opera buffa tot donker drama. En dat was zeker het geval voor hemzelf. d'Annunzio werd weggepensioneerd, ergens verstopt in een villa van de fascistische staat. Een levend, maar bewust stilgehouden standbeeld op een eiland, een legende die geen enkele tekst van betekenis, weze het een verhaal of gedicht, nog produceerde.

Hoezeer we de literatuur en de verbeelding die eraan ten grondslag ligt, nodig hebben om autoritarisme, macht en machtsmisbruik te bestrijden, zo ongepast klinkt het om van kunstenaars, dichters en schrijvers te verwachten dat zij de samenleving in andere en betere banen moeten leiden. De droom van Plato, waarin de Polis het best bestuurd werd door dichters en filosofen is een hersenschim. Het is aan het volk, aan de kiezers om te beslissen wie hun vertegenwoordigt en welke richting de samenleving wordt opgestuurd. Het is de taak van kunstenaars, dichters en schrijvers daarbij als lichtbakens te fungeren, die aangeven wanneer de politiek afwijkt van het moreel kompas, wanneer om het met de woorden van Milan Kundera uit te drukken, “de mensen het verliezen van de macht” of “het vergeten het haalt op de herinnering”.

Guy Verhofstadt